

Inhoud

Islam als discursieve traditie	7
1. Beweging en vestiging	21
2. Gezag	48
3. Identificatie, binding en groepsvorming	75
4. Geleefde islam	108
5. Islam en moderniteit	131
Begrippenlijst	136
Verder lezen	144

Islam als discursieve traditie

Geen enkel onderwerp is zo veelvuldig in het nieuws als de islam, zeker de afgelopen jaren. De berichtgeving over deze religie (1,5 miljard mensen worden wereldwijd tot de islam gerekend), is doorgaans niet gunstig. De gewelddadige gebeurtenissen die met de islam in verband worden gebracht brengen bij veel mensen gevoelens van onrust en zelfs angst teweeg. De aanhoudende berichtgeving over radicalisering onder moslims die in Nederland geboren en getogen zijn, en de associatie van de islam met geweld, terreur en op zijn best met geloofsdwang, heeft tot gevolg dat alle aandacht uitgaat naar een relatief kleine groep radicale moslims die menen de waarheid in pacht te hebben. We vergeten gauw dat verreweg de meeste slachtoffers van islamitisch geïnspireerd geweld onder moslims vallen; niet alleen direct bij aanslagen, maar ook indirect als gevolg van ontheemding en ontberingen op de vlucht voor geweld. Het overgrote deel van de moslims in de wereld moet helemaal niets hebben van de kleine groep die dood en verderf zaait.

Maar daarmee is de kous natuurlijk niet af. Ook mensen die zich niet zo snel laten bang maken door de berichtgeving zitten met vragen over wie gezag heeft onder moslims, hoe moslims in het dagelijks leven met hun geloof omgaan, welke discussies er gevoerd worden en waar verschillen in opvatting en handelen vandaan komen en hoe belangrijk die zijn. Gaat het om verschillende varianten van de islam? Hoe moeten we die verschillen dan verklaren? Ook verschillen in de wijze waarop moslims hun geloof beleven en vormgeven, bijvoorbeeld het wel of niet dragen van bepaalde kleding, vormen een bron van controversie, discussie en vooral verwarring. Als men naar het publieke debat over de islam luistert, dan lijkt dat gedomineerd door uitsluitend felle aanhangers en hardgrondige tegenstanders. Er zijn geen grijstinten en de nuance

is vaak ver te zoeken. Dat maakt het des te ingewikkelder om enigszins betrouwbare en vooral genuanceerde informatie te vinden. De keuze om dit onderwerp op te nemen in de reeks *Elementaire Deeltjes* komt voort uit deze vragen. Ik hoop dat het boek veel lezers een stap verder brengt, maar definitieve antwoorden zullen ook hierin niet worden gevonden. Die zijn er namelijk niet, ook al beweren sommigen van wel.

Over elk aspect van de islam zijn bibliotheken volgeschreven. Het gaat dan vooral om vakliteratuur. Naast die enorme hoeveelheid wetenschappelijke literatuur, geschreven door theologen, geschiedkundigen, religiewetenschappers, sociale wetenschappers, filosofen en ook psychologen, verschijnen er regelmatig nieuwe inleidingen in de islam. Ik laat hier even de talloze essays en opiniestukken buiten beschouwing, laat staan internet.

De meeste van deze inleidingen zijn opgezet volgens een beproefd format. Er is een historisch overzicht over het ontstaan van de islam, het leven van de profeet Mohammed, de vroegste jaren van de islamitische gemeenschap, de verspreiding, de islamitische rijken, de expansie buiten het Arabische gebied, en, standaard in elke hedendaagse inleiding, ruime aandacht voor de islam in de 'westerse wereld'. Elke inleiding besteedt aandacht aan de grondslagen van de islam en de belangrijkste bronnen namelijk de Koran (het woord van God, de Openbaring) en de *hadieth* (de overlevering, verhalen over het leven van de profeet Mohammed), de geloofsleer en de belangrijkste voorschriften en rituelen. Verder zijn *kalaam* (theologie), *tafsier* (Koranexegese), *fiqh* (islamitische rechtswetenschap) en *falsafa* (islamitische filosofie) vaste onderwerpen in deze inleidingen. Ook vinden we daarin hoofdstukken over verschillende richtingen, scholen en stromingen binnen de islam, zoals het onderscheid tussen soennieten en sjiieten, de mystieke islam, en vooral recent het zogenoemde 'fundamentalisme', 'salafisme' en 'dihadisme'. In de meeste inleidingen ten slotte wordt aandacht besteed

aan de relatie tussen islam en politiek, en tussen islam en secularisme. Bij dat laatste thema draait het dan vooral om de vraag hoe de islam zich heeft ontwikkeld in de afgelopen twee eeuwen, de periode waarin de islamitische wereld door westerse mogendheden werd gekoloniseerd. Vaak wordt de vraag gesteld hoe de centrale leerstellingen van de islam, ontstaan in een ver verleden, zich verhouden tot 'moderne' zaken als democratie, gelijkheid van mannen en vrouwen, individualisering, scheiding van kerk en staat, niet-religieus recht en nog veel meer.

De meeste inleidingen zijn geschreven door wetenschappers met grote kennis van zaken. Ze zijn onmisbaar voor een beter inzicht in de islam en zijn belijders, als naslagwerk voor mensen zoals ik. Maar ook voor geïnteresseerden die zich niet beroepsmatig met de islam bezighouden, kunnen deze handboeken zeer nuttig zijn. Ik zal er dan ook een aantal bespreken als tips voor verder lezen. Maar er kleven ook bezwaren aan de opzet van veel handboeken. Een belangrijk bezwaar is hun sterke focus op de islam als geloofsleer, als uitgewerkt rechtsstelsel dat betrekking heeft op vele aspecten van het leven. De islam wordt voorgesteld als een relatief autonoom en duidelijk omlinjd fenomeen dat als object van studie kan worden afgebakend en gedefinieerd.

De grondvraag die wordt gesteld is: 'Wat zegt de islam over...?' Met 'islam' wordt bedoeld het geschreven corpus van kennis, de geloofsleer en de institutionele structuur. Uitgangspunt is dat de leer de oorsprong is, de blauwdruk voor de sociale orde van waaruit we bepaalde kwesties moeten begrijpen en verklaren. Die bronnen worden beschouwd als de essentie van de islamitische geloofsleer, en inderdaad verreweg de meeste moslims onderschrijven het belang ervan, leven ernaar, verwijzen ernaar en beschouwen het als een moreel kompas. Maar dat is geen vanzelfsprekendheid. Bovendien kan een overzicht van de geloofsleer geen antwoord geven op de vraag hoe de enorme diversiteit van uitingvormen,

praktijken en opvattingen te verklaren is. De islam is meer dan alleen de op papier gestelde en gecanoniseerde leer.

Onder veel islamwetenschappers is het gebruikelijk om in dit verband een onderscheid te maken tussen 'islam' en 'moslim'. Zo wordt dan gesproken over 'moslimse' als de menselijke dimensie van de leer, of om aan te geven dat moslims niet per definitie met de geloofsleer samenvallen. 'Moslimse landen' zijn dan landen met een aanzienlijke moslimbevolking. Dat zijn volgens deze tweedeling niet noodzakelijkerwijs 'islamitische landen'. Die term is voorbehouden aan landen waar een staatsrechtelijke orde bestaat die gebaseerd is op islamitische principes. De criteria zijn zeer arbitrair en de meeste inleidingen houden zich eigenlijk niet bezig met de categorie 'moslim'. Dat zou ook ondoenlijk zijn voor een inleiding, maar de beperking tot de geloofsleer doet anderzijds geen recht aan de diversiteit.

Een wat ouder onderscheid is dat tussen de 'grote traditie', de islam van de teksten, ofwel de schriftuurlijke islam, en de 'kleine traditie', ofwel de volksislam, dat wat moslims ermee doen. De grote traditie verwijst naar de orthodoxe, 'officiële' leer, geformuleerd door islamitisch geleerden, de *oelama*. De volksislam verwijst naar de dagelijkse praktijken, ervaringen en voorstellingen, de 'geleefde' islam, inclusief pre-islamitische praktijken, rituelen en objecten. Anders gezegd, de orthodoxe variant is de 'echte', authentieke kern van de leer; de volksislam is, om het wat oneerbiedig te zeggen, de versiering. De orthodoxe islam was historisch gesitueerd in de steden, terwijl de volksislam vooral op het platteland was te vinden. Voor alle duidelijkheid, orthodox betekent hier niet 'heel streng in de leer' zoals je vaak hoort. Het betekent hier 'de leer volgens het boek'. Hoewel deze tweedeling door steeds meer wetenschappers als achterhaald wordt beschouwd, wordt het nog steeds wel gebruikt vanwege het aantrekkelijke simplisme. Soms wordt volksislam zelfs als een stroming binnen de islam beschouwd, naast bijvoorbeeld het onderscheid tussen soennieten en sjiieten.

Natuurlijk is er een geleefde islam. Het vierde hoofdstuk van dit boek gaat daarover, maar de verhouding tussen geloofsleer en praktijk is niet zo simpel als het bovengenoemde onderscheid. Met alleen de centrale geloofsleer en de voorschriften kunnen we geen antwoord geven op de vraag hoe de islam vorm krijgt en wat die betekent in het leven van moslims. Ook doet zo'n voorstelling van zaken geen recht aan de invloed die moslims op de islamitische traditie hebben; ze worden voorgesteld als passieve dragers van een leer. Het gevolg is dat niet-moslims de Koran nogal eens beschouwen als een handleiding om te begrijpen waarom moslims doen wat ze doen en denken wat ze denken. Meestal zijn dit goedbedoelde pogingen, bijvoorbeeld van de onderwijzer die kinderen met een islamitische achtergrond in zijn of haar klas heeft, of de verpleger die veel islamitische patiënten ziet. Maar heel wat minder goedwillend zijn de politici, opiniemakers en publicisten die met een paar citaten uit islamitische bronnen bijvoorbeeld willen 'aantonen' dat geweld door 'de' islam gelegitimeerd wordt. Helaas zien we dat ook sommige wetenschappers zich er op deze gemakzuchtige manier van afmaken.

Maar hoe dan wel? Voorheen was de studie van de islam vrijwel exclusief het domein van theologen en islamologen. Hun studiemateriaal zijn de geschreven documenten. In de afgelopen vier decennia is de islam ook het studieveld van historici en sociale wetenschappers geworden. Deze legden zich toe op de vraag hoe bepaalde tradities en gezaghebbende teksten zijn ontstaan, wat hun oorsprong is en hoe religieuze tradities zijn ingebed in een maatschappelijke context. Sociale wetenschappers hebben zich ook toegelegd op het leven van moslims, gemeenschapsvorming, religieuze praktijken en overtuigingen, en de betekenis die islamitische tradities hebben voor gewone moslims. Vrijwel altijd heeft dit geleid tot stevige discussies tussen wetenschappers over wat nu echt

belangrijk is. Islamologen verwijten sociale wetenschappers dat ze niets weten over de geloofsleer en die zelfs negeren; sociale wetenschappers verwijten islamologen dat ze nog nooit met een moslim hebben gesproken en alleen maar tekst bestuderen.

Vooraf de laatste twintig jaar zien we naast deze disciplinaire territoriumstrijd gelukkig ook steeds meer vruchtbare samenwerking tussen wetenschappers van verschillende disciplines. Er worden interessante pogingen ondernomen om de studie van islamitische geloofsleer en traditie te verbinden met de vraag hoe moslims zich tot die geloofsleer verhouden en hoe zij hun eigen wereld vormgeven. Een goed voorbeeld van zo'n verbinding is het werk van de antropoloog/historicus Talal Asad.

We kunnen religie beschouwen als het geheel van praktijken dat verwijst naar de relatie van de mens tot een transcendentale dimensie, het bovennatuurlijke, maar daarmee hebben we weinig gezegd, want hoe ziet die relatie eruit en hoe verandert die? Asad heeft kritiek op de pogingen een definitie van religie te formuleren die is losgezongen van tijd, plaats en macht, een religiedefinitie met transhistorische, transculturele en universele geldigheid. Die pogingen zijn gebaseerd op het streven te komen tot een aantal essentiële kenmerken van religie om daarmee bijvoorbeeld te kunnen vergelijken. De kritiek van Asad richt zich aan de ene kant op sociaalwetenschappelijke definities van religie als een symbolensysteem, een duidingskader waardoor de grens tussen religieuze duiding en niet-religieuze duiding verdwijnt en religie een wel heel geïndividualiseerde invulling krijgt. Aan de andere kant is Asad kritisch ten aanzien van theologen die religie verenigen tot een geloofsleer, een normatief stelsel van kennis, zonder zich druk te maken over de inbedding van die kennis in concrete omstandigheden en over de relatie tussen leer en aanhangers. In beide gevallen wordt religie 'geëssentialiseerd', zij het op verschillende manieren.

Asad poneert twee stellingen als antwoord op dit essentialisme. Ten eerste dat religie, in dit geval de islam, een geloofsleer is, een normatief ijkpunt, een moreel kompas – maar dat wordt het pas als praktiserende moslims het op die manier zien en toepassen in concrete situaties. Mensen kijken niet alleen door een symbolische bril naar de wereld, maar ‘maken’ die geloofsprincipes ook tot iets dat ‘werkt’. Ten tweede de dynamiek van macht. Religie als normatief ijkpunt verwijst naar gezaghebbende kennissystemen. Het gaat om de vraag wat waarheid is en wie daarover gaat. Hij noemt religie een ‘discursieve traditie’. Daarmee bedoelt hij dat religie het geheel is van wat ooit daarover gezegd en geschreven is – maar dat is allerm minst een tijdloze kennisbron. Moslims zijn geen passieve marionetten in een tijdloos drama op basis van een tijdloos script, maar geven steeds opnieuw vorm aan de geloofstraditie. Zij laten zich in hun handelen inspireren door islamitische principes en zij beroepen zich op een bepaalde uitleg van religieuze bronnen. Of dit nu ‘aangeleerd’ is in opvoeding en scholing, als vanzelfsprekend wordt aangenomen, wordt opgelegd, of juist een nieuwverworven inzicht vormt, is nu even niet van belang. Het gaat er ook niet om of we wel of niet geloven dat de Koran het woord van God is. Het gaat erom dat we de islam in al zijn schakeringen, aspecten, vormen en praktijken beschouwen als een menselijk product. Wat we aan religieuze praktijken zien, is mensenwerk. Asads idee van religie als een discursieve traditie betekent dat het een dynamisch geheel is van teksten, voorstellingen, bepalingen en praktijken die voortdurend in ontwikkeling zijn. Moslims – geleerden en gewone gelovigen – hebben door de eeuwen heen aan die discursieve traditie gebouwd, deze becommentarieerd, of zoals in het geval van bepaalde stromingen die terug willen naar de vroegste islamitische gemeenschap uit de tijd van de profeet Mohammed, bijna volledig verworpen. Zij zien al die commentaren, wetsteksten, stromingen en varianten als menselijke verwording.

Dit boek wijkt op een aantal punten af van wat gebruikelijk is bij algemene verhandelingen over de islam en bouwt voort op de dynamische benadering van Asad. In plaats van het uitlichten van 'de islam' als een tijdloze, transhistorische en transculturele geloofsleer, losgezongen van tijd en plaats, is gekozen voor een benadering die recht doet aan de fundamentele vraag hoe mensen die we moslims plegen te noemen betekenis geven aan de wereld om hen heen en hoe zij die wereld cultureel, religieus, maar ook politiek en maatschappelijk vormgeven en op die manier een bijdrage leveren aan de islam als een dynamische discursieve traditie in een steeds veranderende wereld. Het gaat om de verschillende manieren waarop moslims door de eeuwen heen steeds opnieuw vorm geven aan de islam, hoe ze daarbij teruggrijpen op eerdere praktijken, gezaghebbende bronnen en uitgangspunten, of daar van afwijken en deze zelfs verwerpen. De ontwikkeling van de islam is niet alleen een zaak van *oelama*, maar evengoed van moslims die niet over gedegen theologische kennis beschikken maar wel proberen zich tot die traditie te verhouden.

In tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld is er allerm minst sprake van consensus onder moslims over interpretaties van bronnen, over gezag en over verbondenheid. Het is begrijpelijk dat moslims als er van buitenaf kritiek wordt geleverd de neiging hebben de rijen te sluiten en te stellen dat de bronnen van de islam niet ter discussie staan, maar de geschiedenis van de islam is een geschiedenis van debat en onderhandeling en ook van strijd. Dat is niet uniek voor de islam, maar de strikt monotheïstische leer, het ontbreken van een clerus die is bekleed met institutioneel gezag, en het feit dat interpretatie en overleg kernleerstukken van de islam vormen, hebben dat bevorderd. Discussie en strijd hebben ook te maken met (politieke) macht en de uitdaging daarvan, met tegenstellingen tussen generaties, en tussen 'behouders' en 'vernieuwers'. Dit alles vormt een wezenlijk onderdeel van wat Talal Asad een discursieve traditie noemt.

Dit boek is opgebouwd rond een aantal algemene processen of thema's die de dynamiek van de islam als een discursieve traditie in kaart brengen. Dat betekent bijvoorbeeld dat er geen apart hoofdstuk in te vinden is met de opsomming van vaak uit hun verband gerukte principes en voorschriften zoals de vijf zuilen, voedingsvoorschriften etc. Deze principes komen aan de orde waar ze relevant zijn. Verder wordt zo veel mogelijk vermeden te spreken over 'de islamitische wereld' alsof het gaat om een duidelijk afgebakend deel van de wereld. Waar zou je de grens moeten leggen en wat zijn de criteria? Waar houdt die wereld dan op, en hoort bijvoorbeeld Nederland niet tot de islamitische wereld? Islam wordt geassocieerd met het Midden-Oosten, maar verreweg de meeste moslims in de wereld wonen niet in het Midden-Oosten. In sommige landen neemt de islam een centralere plaats in dan in andere landen, maar dat wil niet zeggen dat die landen uit religieus oogpunt relevanter zijn dan landen waar moslims een minderheid vormen. En hoewel islamitische juridische principes in sommige landen belangrijker zijn in de staatsinrichting en rechtspraak dan in andere, kunnen we onmogelijk de wereld verdelen in landen 'waar de *sjarie'a* heerst', en landen die een seculiere wetgeving hebben.

Het eerste proces noem ik 'beweging en vestiging'. Het gaat om de ruimtelijke dimensies van de islam zowel fysiek als spiritueel. Islam is, net als christendom, een openbaringsreligie met een universele boodschap voor de hele mensheid, niet gebonden aan tijd, plaats, grens, volk, ras of geslacht. Het begrip *oemma* (gemeenschap van gelovigen) verwijst naar het idee dat moslims overal op de wereld met elkaar verbonden zijn door het geloof in die ene God (*Allah* is het Arabische woord voor God, afgeleid van *al-ilaah*, de god). Dat ideaal is grenzeloos in de letterlijke zin van het woord. Maar tegelijk is de geschiedenis van de islam ook een geschiedenis van vestiging en van het maken van een eigen plek. Het maken

van een eigen plek gebeurt zowel op macroniveau als op kleine schaal, zowel formeel als informeel. Het maken van een eigen plek kan theologisch worden onderbouwd.

Ik begin dit boek met beweging en vestiging omdat het eigenlijk heel fundamentele en universele processen zijn die iets vertellen over de manier waarop in dit geval moslims in hun culturele en religieuze wereld leven en die creëren. In die zin vormt het een aanloop naar wat in de hoofdstukken erna aan de orde komt. Het gaat daarbij om drie sub-processen die ik maar even met drie versimpelde begrippen omschrijf: in kaart brengen, bebouwen en bewonen. We kunnen daarbij heel concreet denken aan het vormen van een politiek-religieuze ruimte, een staat met eigen wetten en regels, maar ook aan migratie en worteling, of aan institutionalisering en vormgeving van religieuze bouwwerken. Net als christenen vanaf de vierde eeuw na Christus dat deden, hebben ook moslims hun religie opgebouwd met het doel het een plaats te geven, of het nu gaat om de vroegste religieuze gemeenschappen, de grote islamitische rijken of de verspreiding van de islam over de wereld inclusief de recente migratie.

In kaart brengen en bebouwen zijn processen die meestal van bovenaf worden opgelegd. Maar er bestaat een hardnekkig misverstand dat de verspreiding van de islam vrijwel uitsluitend een kwestie van expansie en verovering was. Dat wordt al gauw een argument om 'te bewijzen' dat moslims erop uit zijn de hele wereld aan hun leer te onderwerpen en ik vrees dat ik degenen die die mening zijn toegedaan niet kan overtuigen met nuance en relativering. Toch was en is de verspreiding van de islam in de meeste gevallen een 'bijproduct' van handel, migratie en globalisering, en ook expansie was in de meeste gevallen niet het gevolg van geloofsijver, maar van machtspolitiek zoals we die overal op de wereld tegenkomen. De vestiging, institutionalisering en ontwikkeling van geloofsgemeenschappen die daarop volgden, vertelt ons iets over hoe de islam vorm kreeg in de letterlijke zin van

het woord. De moskee, de tombe, gemeenschapsvorming en integratie in maatschappelijke en politieke structuren zijn de belangrijkste fysieke kenmerken van deze institutionalisering. Bebouwen en zeker bewonen zijn processen die ook 'van onderop' plaatsvinden.

Het tweede thema is de vorming van islamitisch gezag. De veel gehoorde stelling dat 'de' islam geen scheiding van kerk en staat kent, of dat 'de' islam, anders dan andere godsdiensten, een ideologie is, is even simplistisch als feitelijk onjuist, maar de vraag 'welke meester men dient' en waar loyaliteit op gebaseerd is, heeft wel iets met dat beeld te maken. Gezag gaat ook over politieke vraagstukken en het 'in kaart brengen' en 'bebouwen' van een bepaalde ruimte in theologische zin. Tegelijk is het ook veel breder en gaat het over meer dan alleen leiderschap, jurisdictie en institutionele macht. Gezag is een sleutelbegrip in de relatie tussen islamitische leer en aanhangers; het gaat om de vraag wat men als 'echt', 'authentiek' en legitiem beschouwt en wat men nastrevenswaardig vindt. Die relatie is allerminst vanzelfsprekend en ook voortdurend in ontwikkeling. Religieuze bronnen en geleerden zijn niet intrinsiek gezaghebbend; ze zijn dat omdat moslims dat gezag toekennen. Maar wat de een essentieel vindt, kan door de ander als misleiding worden bestempeld.

Gezag is meer dan ooit actueel. De heftige discussie tussen bepaalde radicale groepen Syrië-gangers in Nederland en imams (islamitische voorgangers) die juist willen voorkomen dat jongeren naar Syrië afreizen, is voor een belangrijk deel een discussie over gezag en legitimiteit. De rol van moderne media is cruciaal om te begrijpen hoe religieus gezag zich tegenwoordig ontwikkelt, maar het is onjuist te veronderstellen dat vroeger 'alles' duidelijk en ondubbelzinnig was. En het is evenmin juist om te stellen dat religieus gezag tegenwoordig niet meer relevant is en dat iedereen zijn eigen islam in elkaar knutselt. De geschiedenis van alle religies is hoofdzakelijk een

geschiedenis van veranderende gezagsverhoudingen, maar daarmee ook van groepsvorming.

Het derde proces, groepsvorming, is net als de vorming van gezag deels van boven opgelegd, maar tegelijk ook van onderen gevormd en onderhouden. Het gaat om de culturele, sociale, politieke en theologische dimensies van gemeenschapsvorming en identificatie, en welke factoren daarbij belangrijk zijn. Wat is sektarisme? Welke motieven liggen daaraan ten grondslag en om wat voor verschillen gaat het? Het gevaar bestaat dat bij identificatieprocessen en gevoelens van verbondenheid als vanzelfsprekend religieuze identificatie als belangrijkste eruit gelicht wordt. Maar moslims zijn niet uitsluitend moslims, het zijn ook leden van een bepaalde etnische groep, een lokale gemeenschap, een natie, en niet te vergeten mannen of vrouwen, familieleden. De eenheid van alle moslims is niet een soort natuurlijke orde die doorsneden wordt door andere verbanden. Wanneer moslims, individueel of collectief, hun moslimidentiteit als belangrijkste kenmerk aanvoeren, dan is dat niet een vanzelfsprekend gegeven, maar iets dat we moeten verklaren en begrijpen. De enigszins prikkelende, maar eigenlijk onbeantwoorbare vraag die in het derde hoofdstuk wordt gesteld is dus: wat bedoelen we met 'moslims'?

Met het vierde en laatste proces wordt de aandacht verlegd van institutionele aspecten naar het niveau van de religieuze praktijk. Hier gaat het om 'bewonen'. Islam gaat niet alleen over vraagstukken van gezag, macht, politieke strijd en legitimiteit; het is ook een realiteit in het dagelijks leven van moslims. Het gaat om de manier waarop zij hun culturele en religieuze wereld om hen heen creëren, vormgeven, en niet te vergeten 'doen'. Dit onderwerp komt niet pas aan het eind van het boek aan de orde alsof alle eerder behandelde onderwerpen louter van bovenaf opgelegd zijn. Moslims worden ten onrechte vaak voorgesteld als passieve uitvoerders

van een normatief systeem, alsof zij daar zelf geen invloed op hebben. Moslims bouwen echter actief aan hun leefwereld en bewonen die zowel in concrete praktische als morele zin. De twee nauw verwante terreinen die hier aan de orde komen, islam als 'mediëringspraktijk' en islam als ethisch ijkpunt, zijn bij uitstek terreinen waarover veel discussie plaatsvindt en verschil van opvatting bestaat onder moslims, en waar we de grootste diversiteit kunnen waarnemen.

Islam als 'mediëringspraktijk' is ontleend aan het werk van de antropologe Birgit Meyer. Religie is eigenlijk een communicatiepraktijk. Het geheel van sociale structuren, doctrines, voorstellingen, rituelen, voorwerpen, gebouwen, praktijken en mentale en lichamelijke trainingen vormen het intermediair tussen het onzichtbare (God) en de mens. De zichtbare praktijken en rituelen en de materiële cultuur maken het onzichtbare zichtbaar, tastbaar, 'beleefbaar' en voelbaar, en maken het mogelijk God te ervaren. Bij de islam als ethisch ijkpunt gaat het niet om de gecanoniseerde regels voor goed gedrag en deugdzaamheid als zodanig, maar om de manier waarop deze principes een plaats krijgen in het leven van moslims, en om het spanningsveld tussen ideaal en praktijk.

In het slothoofdstuk ga ik in de vorm van een essay in op de vraag wat de relatie is tussen islam en moderniteit. Dit is een wat andere insteek dan bij de vier processen, maar het is een onderwerp waarover heftige discussies plaatsvinden en is een van de vragen in de in 2015 gepubliceerde Nationale Wetenschapsagenda. Volgens sommigen wordt de islam gekenmerkt door geloofsdwang en 'middeleeuwse opvattingen' en ontbreekt een 'liberale islam'. Anderen stellen dat een reformatie al in de negentiende eeuw is ingezet en sindsdien verder is gegaan. Veel van wat in de discussie aan argumenten wordt aangevoerd is in de eerste vier hoofdstukken aan de orde geweest, maar omdat het vraagstuk van islamitische hervorming zo actueel is, zal ik een aantal zaken in het slothoofdstuk bij elkaar brengen.

De vier processen die in dit boek aan de orde komen, zijn niet specifiek islamitisch, en er zijn ook andere indelingen mogelijk. Maar een belangrijk voordeel van algemene processen als invalshoek is dat we de islam niet op voorhand als een buitencategorie beschouwen door uitsluitend de nadruk te leggen op culturele en religieuze verschillen. Die neiging lijkt helaas toe te nemen door internationale spanningen, discussies over integratie, het vluchtelingenvraagstuk, en omdat ook sommige moslims die verschillen juist benadrukken. Dit gaat ten koste van de onmiskenbare en vooral herkenbare overeenkomsten. Verschillen zijn er en spelen soms een belangrijke rol, maar het zijn evenzogoed variaties, specifieke antwoorden op universele vraagstukken, maatschappelijke processen en menselijke dilemma's. We kunnen de islam als corpus van religieuze kennis niet losmaken van de steeds veranderende maatschappelijk, culturele en historische context waarin de islam is ingebed. De balans tussen uniciteit en vergelijkbaarheid is dan ook een thema dat wetenschappers steeds meer bezighoudt.

Net als bij elke inleiding in de islam zijn ook nu keuzes gemaakt. Niet alles kan verteld worden in het bestek van dit boek. Bij de keuze ben ik ook, maar uitdrukkelijk niet uitsluitend, uitgegaan van wat het nieuws haalt. Het gaat erom die actualiteit te plaatsen in bredere ontwikkelingen. Dat wil echter niet zeggen dat die actualiteit zelf hoofdonderwerp is. Ik zal bijvoorbeeld de geopolitieke ontwikkelingen in het Midden-Oosten zelf niet bespreken. Dat valt eenvoudigweg buiten de focus van dit boek. In elk van de hoofdstukken wordt een aantal 'cases' besproken, illustratieve voorbeelden die duidelijk moeten maken waar het om gaat. Daarmee wil ik voorkomen dat het boek bestaat uit een bloedeloze opsomming van feiten waar weinig meer over gezegd kan worden. Ik ga ervan uit dat de geïnteresseerde de weg naar de bibliotheek of boekhandel weet te vinden voor meer informatie. Ik zal daar achter in het boek wat suggesties voor geven.